

- **Newcomers, Migrants, Surgeons [Groot]**
- **In Vino Veritas [Walschap]**
- **Dossier Maarten Prak's Citizens without Nations - a Debate**
- **Boeken over de Tweede Wereldoorlog [Lak]**

De hausse aan boeken over de Tweede Wereldoorlog

Martijn Lak

TSEG 17 (3): 131-148

10.18352/tseg.1190

Abstract

The deluge of books on the Second World War

Since it is impossible to discuss all recently published books, studies and articles about the Second World War, this review article highlights a number of specific developments, and discusses new perspectives. The main topics are the emphasis in historiography on phenomena such as mass violence and its causes, the nature of the Third Reich, and, above all, the Holocaust.

Inleiding

Het kan niemand zijn ontgaan dat de Tweede Wereldoorlog dit jaar 75 jaar geleden ten einde kwam. In de woorden van Bernard Hulsman: 'In 2015, toen het 70 jaar geleden was dat Duitsland het neutrale Nederland binnenviel, zwol de stroom boeken over de bezetting aan om in de afgelopen maanden, aan de vooravond van de viering van driekwart eeuw bevrijding, te eindigen met een stortvloed'.¹ De NOS volgde op een speciale website – *75 jaar bevrijding* – het nieuws over het laatste jaar van de oorlog alsof die nu plaatsvindt, en ontving daarvoor een zilveren Spin Award.² Het einde van de Tweede Wereldoorlog in Europa en Azië leidde tot een golf van nieuwe publicaties, alleen al in Nederland variërend van boeken over de periode 1940-1945 als geheel, tot een meer gedetailleerde studie over sport tijdens de bezetting.³

1 B. Hulsman, 'De intensiteit van het leven in barre tijden', *NRC Handelsblad* 2 mei 2020.

2 <https://nos.nl/artikel/2330024-digitale-prijs-voor-nos-bevrijdingssite.html>, geraadpleegd op 21 april 2020. <https://nos.nl/75jaarbevrijding/>.

3 Zie bijvoorbeeld: H. van der Horst, *Zwarte jaren. Nederland in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2020); A. van Liempt, W. ten Have e.a., *Leven in bezet Nederland 1940-1945*. 6 delen (Amsterdam 2020);

Aangezien het ondoenlijk is alle recent verschenen boeken, studies en artikelen over de Tweede Wereldoorlog te bespreken, is er in dit recensie-artikel voor gekozen een aantal specifieke ontwikkelingen voor het voetlicht te brengen, of in ieder geval nieuwe invalshoeken te bespreken. Het gaat daarbij vooral om de steeds sterkere nadruk in de historiografie op fenomenen als massaal geweld en de oorzaken daarvan, de hernieuwde aandacht voor de aard van het Derde Rijk, en, bovenal, de Holocaust. Met name laatstgenoemde neemt een steeds prominenter rol in waar het gaat om de geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog. In dit recensie-artikel komen een aantal belangwekkende nieuwe publicaties aan bod.

Hitler – een mondiale biografie?

Over geen enkele historische figuur zijn zo veel boeken en studies verschenen als over Napoleon Bonaparte. Dat aantal loopt in de honderdduizenden, de meest recente schatting is 200.000, maar eigenlijk 'is het aantal boeken dat over de Corsicaan werd geschreven, schier ontelbaar'.⁴ Napoleon is een klassiek voorbeeld van de invloed die individuen kunnen hebben op het verloop van de wereldgeschiedenis. Dat geldt zeker ook voor Adolf Hitler, die de tweede helft van de twintigste eeuw ingrijpend heeft beïnvloed. Zonder hem geen Tweede Wereldoorlog, geen Koude Oorlog en, paradoxaal genoeg, door de gruwelen van de Holocaust, waarschijnlijk geen staat Israël. Geen wonder dus, dat historici sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog boekenkasten vol hebben geschreven over hoe de nationaal-socialisten aan de macht konden komen, en hoe de twaalf jaar tussen 1933 en 1945 uit konden monden in het bloedigste conflict uit de menselijke geschiedenis.

Vanzelfsprekend speelt Hitler in die studies en analyses een essentiële rol, al denken historici zeer verschillend over het karakter van het Derde Rijk en de rol daarin van Hitler als al dan niet zwakke dictator.

M. Bax, *Een wrang feest. Hoe velen de bevrijding niet overleefden* (Amsterdam 2020); C. Verbaak, *Oorlogskinderen. Het verhaal van een generatie* (Amsterdam 2020); J. van de Vooren, *Door wilskracht zegevieren. Sport in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2020).

⁴ B. van Loo, *Napoleon. De schaduw van de revolutie* (Amsterdam 2019) 16. Zie ook: A. Zamoyski, *Napoleon. The man behind the myth* (Londen 2018); A. Roberts, *Napoleon the Great* (Londen 2014). Patrick M.A. Buch heeft een aantal van 300.000 onlangs 'heel aannemelijk' genoemd: 'Zeker is dat sinds zijn dood gemiddeld nog elke dag ergens op de wereld een publicatie over Napoleon verschijnt'. P.M.A. Buch, 'Woord vooraf', in: L. Jensen (red.), *Napoleons nalatenschap. Sporen in de Nederlandse samenleving* (Amsterdam 2020) 9-10, daar 9.

De standaardwerken zijn hier nog altijd de tweedelige biografie van Kershaw, en het veel dunnere werk van Sebastiaan Haffner, die als een van de eerste historici erop wees dat Hitler ook aanzienlijke kwaliteiten had, bijvoorbeeld spreken voor grote mensenmassa's en een zeker charisma.⁵ Recent hebben Volker Ullrich en Peter Longerich twee vuistdikke biografieën toegevoegd aan de reeds omvangrijke hoeveelheid studies over Hitler, die over het algemeen positief zijn ontvangen, al zijn sommige historici van mening dat er teveel boeken over Hitler worden geschreven: 'Many are amateur efforts, and even those that aren't rarely add anything new'.⁶

Nog afgezien van de enigszins denigrerende houding die professionele historici nog wel eens tentoon spreiden ten opzichte van de 'amateurs', is op de uitspraak dat veel nieuwe boeken over Hitler weinig nieuws opleveren, wel het een en ander af te dingen, al verschijnen er inderdaad ook veel obscure werken. Obscuur is de meest recente pil over Hitler bepaald niet, wel prikkelend en zeker op de centrale argumentatie aanvechtbaar: Brendan Simms *Hitler: A Global Biography*.

De meeste historici zijn het erover eens dat voor Hitler de strijd tegen de Sovjet-Unie *het* centrale strijdtoneel was. Daar moest het Derde Rijk de door hem als noodzakelijk geachte *Lebensraum* worden veroverd, waarbij de Slavische bevolking hetzij vermoord of doodgehongerd diende te worden, hetzij tot dwangarbeid moest worden veroordeeld.⁷ Voor Hitler was de strijd met Rusland 'de langverwachte *Weltanschauungskrieg* met het voor het zogenaamde Duitse ras zo bedreigende bolsjewisme en het internationale jodendom'.⁸

Voor de *Führer* was de strijd in het Oosten, zoals meerdere historici hebben gesteld, altijd het onvermijdelijke en ultieme doel.⁹ Ian Kershaw heeft bovendien gesteld dat het hier ging om een strijd op le-

5 I. Kershaw, *Hitler 1889-1936: Hubris* (Londen 2001) en *Hitler 1936-1945* (Londen 2001); S. Haffner, *Anmerkungen zu Hitler* (Berlijn 2003). Voor Hitlers charisma, zie: R. Gellately, 'Introduction: The Third Reich', in: Idem (red.), *The Oxford illustrated history of the Third Reich* (Oxford 2018) 1-17, daar 3-4. Zie ook: A. Wirsching, 'Hitler's authenticity', *German Yearbook of Contemporary History. Volume 3: Hitler – New Research* (Oldenbourg 2018) 23-58.

6 P. Longerich, *Hitler. Biographie* (München 2017); V. Ullrich, *Adolf Hitler. Biographie, Bd. 1: Die Jahre des Aufstiegs 1889-1939* (Berlijn 2013) en *Adolf Hitler. Biographie, Bd. 2: Die Jahre des Untergangs 1939-1945* (Berlijn 2018). Voor het citaat: A. Moravcsik, *Foreign Affairs* (november-december 2019).

7 C. Streit, 'Foreword', in: A.J. Kay, J. Rutherford en D. Stahel (red.), *Nazi policy on the Eastern front, 1941. Total war, genocide, and radicalization* (Rochester 2012) ix-x, daar ix.

8 M. Lak, 'De Tweede Wereldoorlog werd aan het Oostfront beslist. Recente geschiedschrijving over WOII in Europa', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 127:3 (2014) 439-458, daar 450.

9 C. Messenger, *The Second World War in the West* (Londen 1999) 92 en Haffner, *Anmerkungen*, 132.

ven en dood tussen twee antagonistische ideologieën en rassen, in ieder geval in de opvatting van de nazi's.¹⁰ Dit leidde ertoe dat de strijd tussen Nazi-Duitsland en de Sovjet-Unie veel barbaarser en gruwelijker was dan de gevechten aan andere fronten. De burgerbevolking leed er overeenkomstig zwaar onder; de levensomstandigheden in de Russische steden moesten volgens de Duitse plannen zodanig verslechteren, dat miljoenen van de honger om zouden komen. In de woorden van de historici Hein Klemann en Sergei Kudryashov: 'The victims were planned, not collateral damage resulting from war and chaos'.¹¹ Zeer inzichtelijk en tegelijkertijd huiveringwekkend zijn wat dat betreft de twee lovend ontvangen boeken van Timothy Snyder, respectievelijk *Bloodlands* en *Black Earth*.¹² De bottom-line van deze boeken is steeds dezelfde: 'The real war had always taken place in the east'.¹³ De strijd tussen het Derde Rijk en de Sovjet-Unie was van een gruwelijkheid waarbij alle andere strijdtonelen – afgezien van de Japanse misdaden in Azië¹⁴ – in het niet vielen. Hitlers rol daarin was essentieel, al benadrukken historici als Alex J. Kay en David Stahel dat "The war of annihilation" in the East was not just Hitler's war or that of the Wehrmacht High Command, but also of the ordinary German and Austrian soldiers'.¹⁵

10 Kershaw, *Hitler 1936-1945*, 384, 406 en 505.

11 H.A.M. Klemann en S. Kudryashov, *Occupied economies. An economic history of nazi-occupied Europe, 1939-1945* (Londen 2012) 77.

12 T. Snyder, *Bloodlands. Europe between Hitler and Stalin* (New York 2010) en *Black earth. The Holocaust as history and warning* (Londen 2015).

13 S.G. Fritz, *Ostkrieg. Hitler's war of extermination in the East* (Lexington 2011) 469. Zie verder: M. Lak, 'Contemporary historiography on the Eastern front in World War II', *The Journal of Slavic Military Studies* 28:3 (2015) 567-587. Phillips Payson O'Brien heeft recent betoogd dat de focus op veldslagen – de zogenaamde 'battle-centric analysis' – gedateerd is, en dat veel meer gekeken moet worden naar de grotere strategische context van de Tweede Wereldoorlog. Volgens O'Brien werd de oorlog niet ter land, maar op zee en in de lucht beslist: 'Instead of battles being fixed on well-known pieces of earth, air-sea weaponry was constantly in action in battlefields thousands of miles long and many miles in depth – what should be called the Air-Sea Super Battlefield. Victory in this super-battlefield led to victory in the war'. Zie: P.P. O'Brien, 'How the war was won', in: S. Broadberry en M. Harrison (red.), *The economics of the Second World War. Seventy-five years on* (Londen 2020) 40-46, daar 40 en 44. O'Brien zette zijn argument eerder uitgebreid uiteen in *How the War was won. Air-Sea power and allied victory in World War II* (Cambridge 2015). O'Briens betoog is scherp bekritiseerd door Mark Edele: 'Who won the Second World War and why should you care? Reassessing Stalin's War 75 years after victory', *Journal of Strategic Studies* (december 2019) 1-24.

14 Zie bijvoorbeeld S.C.M. Paine, *The wars for Asia, 1911-1949* (Cambridge 2012) en *The Japanese empire. Grand strategy from the Meiji restoration to the Pacific Wars* (Cambridge 2017). De meest recente publicatie is hier R.B. Frank, *Tower of skulls. A history of the Asia-Pacific War, Volume 1: July 1937-May 1942* (New York 2020).

15 A.J. Kay en D. Stahel, 'Crimes of the Wehrmacht. A re-evaluation', *Journal of Perpetrator Research* 3:1 (2020) 95-127, daar 122.

Maar, zo is de prikkelende stelling van Simms, voor Hitler was het conflict met de Sovjet-Unie *niet* het belangrijkste. In een kleine 600 pagina's – voor de gemiddelde Hitler-biografie een beperkt aantal – zet de auteur uiteen dat volgens hem Hitlers strategische vijanden van begin af aan Groot-Brittannië en de Verenigde Staten waren: 'Hitler's principal preoccupation throughout his career was Anglo-America and global capitalism, rather than the Soviet Union and Bolshevism' (p. xviii).

Die vijandschap ten opzichte van de Britten en de Amerikanen was bepaald ambivalent, zo stelt Simms, en in feite een combinatie van vijandschap en bewondering. Het concept *Lebensraum* – grotendeels bedoeld om autarkisch te worden *binnen* Europa – was geënt op het Britse 'Empire' en de Amerikaanse kolonisatie van het Westen.¹⁶ In de woorden van Simms: 'The most military and political contest remained the confrontation with Anglo-America, or – as Hitler almost invariably called them, using the common German parlance - the "Anglo-Saxons" (*Angelsachsen*)' (p. 446).

Volgens Simms keerde Hitler zich bovenal tegen de Anglo-Amerikaanse kapitalistische wereldorde. In tegenstelling tot wat de meeste historici beweren, was het Derde Rijk in Simms betoog geen reactie op de Russisch Revolutie, 'but to the dominance of Anglo-America and global capitalism. The Holocaust was not a distorted copy of Stalin's Great Terror, but a pre-emptive strike against Roosevelt's America' (p. 553).

In de ogen van Hitler waren de joden de drijvende kracht achter het internationale kapitalisme, en, daarom, zo stelt Simms, werd zijn haat tegenover de joden vooral veroorzaakt door zijn vijandigheid ten opzichte van 'global high finance rather than his hatred for the radical left. Those who do not want to speak about Hitler's anti-capitalism should remain silent on his anti-Semitism' (p. 552). De joden hadden de Britten (en later de Amerikanen) volgens Hitler de oorlog in gemanipuleerd. Daarom, zo stelt Simms, 'Hitler waged war against the Jews from the very start of hostilities' (p. 350).

Inderdaad: een prikkelende stelling, maar toch bepaald niet steekhoudend. Ten eerste is Simms niet overtuigend als hij stelt dat Operatie *Barbarossa*, de Duitse aanval op de Sovjet-Unie van 22 juni 1941, in feite gericht was tegen de Westelijke geallieerden (p. 458). Dat laatste lijkt onmogelijk, aangezien de Verenigde Staten pas een aantal maanden later daadwerkelijk in de Tweede Wereldoorlog betrokken raakten. Zeker, een belangrijke reden voor het aanvallen van de Sovjet-Unie was gele-

¹⁶ Zie hiervoor ook: E.B. Westermann, *Hitler's Ostkrieg and the Indian Wars. Comparing genocide and conquest* (Norman 2016).

gen in het onvermogen de Britten te verslaan – al waren die in de zomer van 1941 op zichzelf bepaald geen bedreiging voor de Duitse hegemonie in Europa. Hitler en de Duitse legerleiding gingen ervan uit dat de aanval op de Sovjet-Unie een *Sandkastenspiel* zou zijn, dat in een paar weken zou zijn afgerond. Daarna kon alle aandacht gericht worden op Groot-Brittannië, en, inderdaad, mogelijk de Verenigde Staten.

De kern van de zaak is echter, dat het Duitse leger verslagen werd aan het Oostfront, door het Rode Leger, ten koste van tussen de 25 en 30 miljoen doden.¹⁷ Het lot van het Derde Rijk werd bepaald door de oorlog tussen Nazi-Duitsland en de Sovjet-Unie: 'It determined the outcome of World War II in Europe'.¹⁸ Die essentiële waarheid lijkt aan Simms te zijn voorbijgegaan als hij stelt: 'The trophy [dat wil zeggen de overwinning in de Tweede Wereldoorlog, M.L.] was lifted once more by the Anglo-Americans, with substantial help from their Soviet allies, of course' (p. 553).

Dat is mijns inziens echter het omdraaien van de feiten om een onhoudbare claim – Hitlers vermeende obsessie met de Britten en Amerikanen – te ondersteunen. Bij de aanval op Berlijn van april-mei 1945 sneuvelden meer Russische soldaten dan de Amerikanen tijdens de hele Tweede Wereldoorlog te betreuren hadden.¹⁹ Het totale aantal gesneuvelde en vermiste soldaten van het Rode Leger, naar schatting 8,7 miljoen, was elf keer zoveel als dat van de gecombineerde verliezen van het Britse Empire en de Verenigde Staten.²⁰ De Britse historicus Andrew Roberts heeft het treffend samengevat: 'For every American who died, the Japanese lost 6 people, the Germans 11, and the Russians 92 [...] The Russians provided the oceans of blood necessary to defeat Germany'.²¹

Simms poneert prikkelende stellingen, maar zit er geregeld naast. Stellen dat 'Barbarossa was to be a campaign of conquest and annihilation, for reasons more to do with Anglo-America than the Soviet Union itself' (p. 408), is, gegeven de overvloed aan studies die benadrukken dat Hitler bovenal de Sovjet-Unie als zijn aartsvijand zag, niet houd-

17 De Russische historicus Boris Sokolov stelt zelfs dat de Sovjet-Unie 43,5 miljoen mensen verloor tijdens de Tweede Wereldoorlog. B. Sokolov, *The role of the Soviet Union in the Second World War. A reexamination* (Solihull 2013) 80.

18 R. Kirchubel, *Operation Barbarossa. The German invasion of Soviet Russia* (Oxford 2013) 15.

19 Gebaseerd op I.C.B. Dear en M.R.D. Foot (red.), *The Oxford companion to World War II* (Oxford 2005) 932.

20 G. Jukes, *The Second World War V: The Eastern Front 1941–1945* (Oxford 2002) 84. Richard J. Evans stelt dat de Russen volgens eigen schattingen elf miljoen soldaten verloren. R.J. Evans, *The Third Reich at war* (Londen 2008) 707.

21 A. Roberts, *The storm of war. A new history of the Second World War* (Londen 2010) 603.

baar. Hoewel het wellicht te ver gaat Simms studie te omschrijven als ‘a tract that instrumentalises the past for present-day political purposes [...], his book can be safely ignored by serious students of the Nazi era’²², is zijn centrale hypothese niet overtuigend, en gaat te veel voorbij aan de aard van het Nazi-regime.

De aard van het Derde Rijk

Dat geldt zeker niet voor de door Devin O. Pendas, Mark Roseman en Richard F. Wetzell geredigeerde bundel *Beyond the Racial State. Rethinking Nazi Germany*. De term ‘racial state’ is lastig in het Nederlands te vertalen – iets als ‘raciale staat’ lijkt nog het meest in de buurt te komen. Door zijn vaagheid is het concept uiterst complex, wat volgens de redacteuren eerder meer onduidelijkheid veroorzaakt dan inzichten verschaft. De term zelf is al ouder, van begin jaren negentig, toen het begrip door Michael Burleigh – bekend van onder andere *Moral Combat*²³ – en Wolfgang Wippermann werd gemunt.²⁴ Volgens deze historici volgden de Nazi’s een coherente raciale politiek, die zij grofweg karakteriseerden aan de hand van drie kenmerken. Ten eerste plaatsten zij de vervolging van de joden in de grotere context van een ‘all-pervasive racism of the Nazi state’. Daaraan vielen niet alleen de joden ten prooi, maar allerlei Duitse burgers, zoals mensen met een lichamelijke en geestelijke beperking.²⁵ Daarnaast moeten de raciale en sociale politiek van de Nazi volgens Burleigh en Wippermann als twee kanten van dezelfde medaille worden gezien.²⁶ Zoals de redacteuren van de eerder genoemde bundel stellen: ‘A racial utopia required not just the removal of undesirables but also the grooming and monitoring of the rest of the population’ (p. 2). Om dat allemaal mogelijk te maken, zo stelden Burleigh en Wippermann destijds vernieuwend vast, was de medewerking van de elites en intellectuelen noodzakelijk: ‘Racial anthropologists, biologists and hygienicists, economists, geographers, historians and sociologists created the conceptual framework and the scientific legitimisation.’²⁷

22 R.J. Evans, ‘Hitler by Brendan Simms and Hitler by Peter Longerich review – problematic portraits’, *The Guardian* 27 september 2019. Vindplaats: <https://www.theguardian.com/books/2019/sep/27/hitler-only-the-world-was-enough-and-hitler-a-life-review>. Geraadpleegd op 29 juni 2020.

23 M. Burleigh, *Moral combat. A history of World War II* (Londen 2010).

24 M. Burleigh en W. Wippermann, *The racial state. Germany, 1933-1945* (Cambridge 1991).

25 Burleigh en Wippermann, *The racial state*, 73.

26 *Ibid.*, 305.

27 *Ibid.*, 51.

De verschillende bijdragen in de bundel *Beyond the Racial State* wuiven Burleigh en Wippermann terecht de nodige lof toe, maar stellen desalniettemin dat de raciale politiek van het Derde Rijk een stuk minder coherent was dan Burleigh en Wippermann het voorstellen. Zo stelt Pascal Grosse, dat een ‘racialization of German politics and society’ weliswaar plaatsvond op een normatief niveau, maar dat dit niet noodzakelijkerwijs hoeft te betekenen dat ‘racial policy became a consistent social and cultural practice at all levels of political and societal action [...] Understanding Nazi Germany as a racial state might be misleading because they [Burleigh en Wippermann, M.L.] understated the tensions inherent in the Nazis attempt to transform German society into a racialized political and social body’ (p. 96).

Pendas stelt in zijn eigen bijdrage aan *Beyond the Racial State* vast dat het Derde Rijk noch de enige raciale staat was, noch dat deze ooit puur raciaal was: ‘It remained a racializing regime, not a racial state’ (p. 135). Ideeën over eugenetica waren bijvoorbeeld geenszins beperkt tot Nazi-Duitsland, maar konden ook op veel belangstelling rekenen in Europa en Noord-Amerika, en bepaald niet alleen in extreem-rechtse kringen.²⁸

Het grote verschil lijkt te zijn het radicalisme van de Nazi’s, dat wil zeggen: zij gingen ook daadwerkelijk over tot moord om ‘ongewenste elementen’ uit de Duitse samenleving te verwijderen, bijvoorbeeld in het zogeheten ‘Aktion T4’ programma, waarbij tienduizenden gehandicapten en psychiatrisch patiënten werden vermoord.²⁹ Wetzell stelt overigens dat de sterilisatie-politiek, ‘a key arena of Nazi biopolitics’, lang niet zo eenduidig was het ‘racial state’ paradigma suggereert. Dat gold ook voor de systematische moord onder ‘Aktion T4’: hoewel de meeste psychiaters volgens Wetzell zonder veel aarzeling aan dit programma deelnamen, lijken niet alleen eugenetische overwegingen hieraan ten grondslag te hebben gelegen, maar ook economische. Volgens Wetzell gaat dat ook in tegen het argument dat er een soort ‘logical progression [was] from eugenics to the murder of the mentally ill and handicapped’ (p. 165). Wel is het opvallend dat veel van degenen die actief waren in ‘Aktion T4’ later een belangrijke rol speelden in de vernietigingskampen in Polen. Richard Steigmann-Gall stelt provocerend vast: “That the Nazis were not “truly” racist in any dispassionate, scientific

28 Zie bijvoorbeeld: L. Lucassen, ‘A brave new world. The left, social engineering, and eugenics in twentieth-century Europe’, *International Review of Social History* 55 (2010) 265-296.

29 Zie bijvoorbeeld G. Aly, *Die Belasteten. ‘Euthanasie’ 1939-1945. Eine Gesellschaftsgeschichte* (Frankfurt am Main 2013).

manner means that their genocidal anti-Semitism had inspiration elsewhere; namely, in the dark undergrowth of religious Jew-hatred' (p. 283). De verschillende auteurs in *Beyond the Racial State* schetsen een breed en vooral ook zeer complex beeld van de aard van de 'racial state' die het Derde Rijk al dan niet was, en alleen daarom al is de bundel een welkome en erudiete aanvulling op de bestaande historiografie over Nazi-Duitsland.

Datzelfde gaat op voor een andere bundel, geredigeerd door de eerder genoemde Alex J. Kay en David Stahel: *Mass Violence in Nazi-Occupied Europe*. Hoewel de titel enigszins misleidend is – het overgrote deel van de bijdragen gaat, terecht overigens, over Oost-Europa – laten ook de auteurs in deze bundel zien hoe complex de relatie was tussen de Duitse oorlogvoering tussen 1939-1945 en het extreme, massale geweld dat door het nationaal-socialistische regime in die periode werd ontketend. De vraag is daarbij steeds, hoe uniek dit was. Diezelfde vraag wordt bijvoorbeeld ook opgeworpen bij de Holocaust (hieronder meer), al wees Mark Roseman recent op een vreemde paradox: 'One of the oddities of the current state of historiography is that while many scholars strongly reject the idea that the Holocaust was unique, every effort to fit it into common pattern with other genocides or mass killings has failed'.³⁰

Stahel en Kay zijn deels dezelfde mening toegedaan: de Holocaust was uniek, maar was niettemin 'one part of a larger whole in the context of the war' (p. 1). Volgens de auteurs wordt de laatste jaren de term massaal geweld ('mass violence') steeds gangbaarder.³¹ Dit omvat bovendien meer dan 'direct mass killing', maar betreft ook seksueel geweld, opzettelijk veroorzaakte hongersnood en dwangarbeid. Dat gold eveneens voor de manier waarop het Duitse leger optrad in de Sovjet-Unie. Ulrike Winkler en Gerrit Hohendorf stellen bijvoorbeeld dat de oorlog bepaald niet alleen gericht was tegen het Rode Leger, maar ook tegen diegenen die gezien werden als 'unnütze Esser', die delen van de Slavische bevolking die als raciaal of genetisch inferieur werden gezien door de Duitsers (p. 147). Ook seksueel geweld tegen de bevolking in het Oosten van Europa was veel wijdverspreider dan lang is aangenomen, zowel tegen joden als tegen niet-joden. Waitman Wade Beorn stelt

30 M. Roseman, 'The Holocaust in European history', in: N. Doumanis (red.), *The Oxford handbook of European history 1914-1945* (Oxford 2016) 518-536, daar 521. Zie ook M. Lak, 'Europe and Germany's age of catastrophe, 1914-1950', *European History Quarterly* 48:3 (2018) 534-544, daar 538-540.

31 Zie bijvoorbeeld ook: H. Blom, 'Massaal geweld. Een hoorcollege over Nederland en het massaal geweld van de 20ste eeuw' (Hoorcollege Home-Academy 2018).

dat de getuigenissen die beschikbaar zijn ‘suggest the tip of an historical iceberg remaining to be uncovered’ (p. 210). Hoewel onderzoek lijkt aan te tonen dat de Nazi’s seksueel geweld, met name verkrachting, niet zo officieel of bewust inzetten als meer recent in Rwanda en op de Balkan gebeurde, ‘this does not negate what appears to have been a nazi culture that accepted and even condoned such behaviour’ (p. 211). Veel extra onderzoek is hier noodzakelijk, en de bundel van Kay en Stahel geeft daartoe een paar prachtige, zij het vaak gruwelijke, aanzetten.

De Holocaust

Aanzetten tot verder onderzoek is in het geval van de historiografie van de Holocaust niet nodig. Wat voor de Tweede Wereldoorlog in het algemeen geldt, geldt in het bijzonder voor de Holocaust: een nog immer aanzwellende stroom boeken en artikelen ziet jaarlijks het licht.³² Het is ondoenlijk al die publicaties hier te bespreken; dit deel van dit artikel richt zich, tenzij anders vermeld, op een drietal boeken: *The Holocaust* (Laurence Rees), *In Broad Daylight. The Secret Procedures behind the Holocaust by Bullets* (Patrick Desbois) en *Anatomy of a Genocide. The Life and Death of a Town Called Buczacz* (Omer Bartov).

Steeds meer wordt de Tweede Wereldoorlog vooral de achtergrond van de moord op miljoenen joden en Roma en Sinti. Wel moet aangekend worden, dat het verloop van de oorlog van essentieel belang is om de Holocaust te begrijpen. Het vastlopen van de aanval op de Sovjet-Unie in december 1941 betekende dat het Derde Rijk nu verzeild was geraakt in een uitputtingslag met de Sovjet-Unie, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten, een strijd die Nazi Duitsland niet kon winnen. In december herformuleerde Hitler zijn doelen: de fysieke uitroeiing van de joden werd nu prioriteit.³³

Onder historici bestaat al jarenlang veel discussie over het moment waarop de Nazi’s besloten tot het uitroeien van joden. Sommigen stel-

32 Het meest recente Engelstalige overzicht is van G. Aly, *Europe against the Jews, 1880-1945* (New York 2020). Het betreft hier een vertaling van *Europa gegen die Juden: 1880-1945* (Berlijn 2017).

33 Snyder, *Bloodlands*, 187. Sommige militaire historici stellen dat Nazi-Duitsland de oorlog al in augustus 1941 had verloren. Aangezien de Duitsers er niet in waren geslaagd de Sovjet-Unie in een klap uit te schakelen. Zie bijvoorbeeld: D. Stahel, *Operation Barbarossa and Germany's defeat in the East* (Cambridge 2009) en Idem, *Retreat from Moscow. A new history of Germany's winter campaign, 1941-1942* (New York 2019); D. Glantz, *Barbarossa derailed. The battle for Smolensk 10 July-10 September 1941 Volume 1. The German advance, The encirclement battle, and the First and Second Soviet Counteroffensives, 10 July-24 August 1941* (Solihull 2010).

len dat het besluit in een moment van euforie is genomen, dat wil zeggen: toen het erop leek dat de aanval op de Sovjet-Unie inderdaad snel zou slagen. Anderen stellen het tegenovergestelde: toen duidelijk werd dat Rusland *niet* met een allesvernietigende klap kon worden uitgeschakeld, namen Hitler en de zijnen de vlucht naar voren.

Duidelijk is wel, dat de *Einsatzgruppen* met het expliciete doel de Sovjet-Unie werden ingestuurd om bolsjewistische functionarissen op grote schaal te vermoorden. Aangezien voor de Nazi's bolsjewisme gelijk stond aan het jodendom, betekende dat vooral de moord op joodse mannen, later ook vrouwen en kinderen. Het overgrote deel van de Duitse generaals steunde deze ontwikkeling: antisemitisme was wijdverspreid, maar er speelden ook andere overwegingen mee, zoals Johannes Hürter overtuigend aantoonde in de bundel van Kay en Stahel: 'The military leadership wanted to successfully complete this highly risky campaign quickly, by all available means [...] many officers not only looked away but instead saw the execution of supposedly dangerous adversaries, which Jewish functionaries and the intelligentsia were widely viewed as, an unpleasant but necessary building block in the realization and consolidation of military victory' (p. 29).

Hürter stelt *en passant* dat de moord op een half miljoen joodse mannen, vrouwen en kinderen nooit mogelijk zou zijn geweest zonder de actieve deelname van de *Wehrmacht*, vooral in logistiek en administratief opzicht: 'Even if one takes into account that overall only a small portion of the many million men of the Eastern Army were directly involved in the Holocaust [...] the participation of the Wehrmacht in the genocide in the occupied Soviet Union remains evident and comprehensive' (p. 32). Dat wordt ook duidelijk uit het interessante *Comrades. The Wehrmacht from Within*, van Felix Römer. Gebaseerd op geheime opnamen van gesprekken tussen Duitse krijgsgevangenen in Fort Hunt nabij Washington, schetst hij een genuanceerd en fascinerend beeld van deze ongeveer drieduizend, zoals hij het noemt, 'gewone' Duitse en Oostenrijkse soldaten. Uit de opnames blijkt, dat ideologie een ondergeschikte rol speelde bij de meeste *Wehrmacht*-soldaten. Dat wil zeggen: in hun bewustzijn (p. 64, 70, 73-74 en 110).

Toch spreekt Römer zichzelf ook tegen. Aan de ene kant stelt hij dat de genocide op de Europese joden voor iedereen in de *Wehrmacht* die het wilde zien, zichtbaar was: 'Not everyone knew everything, but everyone who wanted to know about it could learn the essentials' (p. 336). Tegelijkertijd, zo stelt Römer, was de kennis van de industriële massamoord, vooral wat betreft de vernietigingskampen in Oost-Euro-

pa, vooral gebaseerd op horen zeggen: 'only a very few Wehrmacht soldiers saw the killing operations with their own eyes' (p. 337).

Dat laatste lijkt op basis van recent onderzoek bepaald niet houdbaar. Snyder heeft het recent in niet mis te verstane woorden als volgt geformuleerd: 'In the East, where tens of thousands of Germans shot millions of Jews over hundreds of death pits over the course of three years, most people knew what was happening. Hundreds of thousands of Germans witnessed the killings, and millions of Germans on the eastern front knew about them. During the war, wives and even children visited the killing sites; and soldiers, policemen, and others wrote home to their families, sometimes with photographs, about the details. German homes were enriched, millions of times over, by plunder from murdered Jews, sent by post or brought back by soldiers and policemen on leave'.³⁴

Voor velen is Auschwitz hét symbool van de Holocaust. Daarbij wordt vaak uit het oog verloren dat de reden dat er überhaupt overlevenden zijn, veroorzaakt wordt door het feit dat het zowel een werk-kamp- als een vernietigingskamp was. Heel anders was dat in de andere vernietigingskampen: 'Almost literally no Jew who stood at the edge of a death pit survived, and almost literally no Jew who entered Treblinka or Belzec or Sobibor or Chełmno survived'.³⁵ Daar werden gedurende Operatie Reinhard tussen maart 1942 en november 1943 naar schatting 1,7 miljoen joden uit het door Duitsland bezette Polen vermoord.³⁶

Voordat de Nazi's overgingen op het vermoorden van de Europese joden in de speciaal daarvoor opgerichte vernietigingskampen, waren er al miljoenen joden doodgeschoten in grote kuilen, ook wel omschreven als 'Holocaust by bullets'. Een beeld zegt meer dan duizend woorden, en dat geldt zeker voor het werkelijk prachtige *World War II – Infographics*, waarin zo ongeveer elk onderdeel van de Tweede Wereldoorlog in grafieken, tabellen en tekeningen is weergegeven: zelfs voor de niet sterk statistisch aangelegden onder ons is het zeer inzichtelijk. In *World War II – Infographics* wordt vastgesteld, dat ongeveer 17,5% van de joden bij massa-executies om het leven kwam (p. 164).

Hoe inzichtelijk ook, *World War II – Infographics* bestaat vooral uit statistieken. Wie het persoonlijke gezicht van de Holocaust wil 'zien', neme zijn toevlucht tot Patrick Desbois en Omer Bartov. Des-

³⁴ Snyder, *Black earth*, 207-208.

³⁵ *Ibid.*, 207.

³⁶ Zie daarvoor recent: L. Stone, 'Quantifying the Holocaust. Hyperintense kill rates during the Nazi genocide', *Science Advances* (januari 2019) 1-11.

bois schreef eerder het zeer positief ontvangen *The Holocaust by Bullets*, waarin hij op gruwelijke en gedetailleerde wijze uiteenzette hoe de hierboven genoemde massa-executies in zijn werk gingen.³⁷ Een kleine tien jaar later laat hij in *In Broad Daylight* nogmaals zien hoe georganiseerd deze executies daadwerkelijk waren: tijd speelde bijvoorbeeld een belangrijke rol. Ooggetuigen kregen de indruk dat iemand de tijd scherp in de gaten hield (p. 226), de moordpartijen volgden een duidelijk patroon. Bovendien, zo stelt Desbois, is er een groot verschil tussen de moord op de joden in het Oosten en die in de vernietigingskampen: 'The deportation of Jews to these camps was often done in secret or at least discretely. Sometimes, in the case of those headed to Auschwitz, the victims were forced to write to their relatives to say that all was well and not to worry. The Shoah in the East, by contrast, was not discrete [...] The mass murder took place in full view of the victims' neighbors, the curious, and soldiers or civilians who happened to be there' (p. IX).

Omer Bartov, die eerder naam maakte met een aantal boeken over de 'barbarisation of warfare'³⁸, zet in *Anatomy of a Genocide* minutieus uiteenzet hoe het grensstadje Buczacz eeuwenlang een diverse bevolking kende. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd de joodse bevolking echter binnen drie jaar uitgeroeid. Net als Christopher Browning eerder, wijst ook Bartov op het feit dat veel van de moordenaars tijdens de oorlog zo anders handelden dan daarvoor en daarna. Het meest schokkende van deze 'ordinary men', om de term van Browning te gebruiken³⁹, die de joodse gemeenschap van Buczacz vermoordden, 'was the seemingly unbridgeable discrepancy between their mundane prewar and postwar lives and the astonishing brutality, callousness, and disdain for humanity they displayed during the occupation' (p. 230).

Bartov schreef een gruwelijk boek, dat echt onder de huid van de lezer gaat zitten. Zijn relaas staat vol met beschrijvingen als deze: 'He [Aryeh Klonicki, een joodse inwoner van Buczacz die een dagboek bijhield, M.L.] had witnessed multiple murders of children by the Germans, who found it easiest to fulfill their "task in the hospitals and shelters for children. They would simply walk in and shoot the sick in their beds and throw the children out of the windows of the upper floors"'

37 P. Desbois, *The Holocaust by bullets. A priest's journey to uncover the truth behind the murder of 1.5 million Jews* (New York 2009).

38 O. Bartov, *The Eastern front, 1941-1945, German troops and the barbarisation of warfare* (Oxford 2001).

39 C. Browning, *Reserve police battalion 101 and the Final Solution in Poland* (Londen 2001).

(p. 235). Zoals ook in de vernietigingskampen het geval was, kregen de Duitsers op grote schaal hulp van Oekraïners.

Zij, en de Poolse bevolking, probeerden zichzelf af te schilderen als slachtoffers, een trend die zeker in het huidige Polen nog duidelijk zichtbaar is. In de woorden van Bartov: 'Widespread anti-jewish prejudice and resentment, fueled by suspicions of Jewish collaboration with the Soviets and a common view of the Jews as not belonging to the land and not deserving any share in its future, combined to marginalize or dismiss the mass murder of Jews, isolated expressions of sympathy and compassion notwithstanding' (p. 290). Een verontrustend boek, dat ook voor de huidige situatie rond het steeds sterker opkomende antisemitisme in Europa een belangrijke waarschuwing is.

Een beknopte studie die op uitstekende en diepgravende manier uiteen zet hoe de moord of de Europese joden tot stand kwam, is het in vloeiende stijl geschreven *The Holocaust*, van Laurence Rees. De beschrijvingen van alle gruwelijkheden is huiveringwekkend, zowel door de getuigenissen van daders als van slachtoffers. Het cynisme waarmee de Duitsers de Holocaust organiseerden, is telkens weer schokkend. Er was volgens de Nazi's bijvoorbeeld ook een praktische reden waarom joodse vrouwen en kinderen moesten worden vermoord. Aangezien de mannen al vermoord waren, verloren de vrouwen en kinderen hun broodwinner en zouden dus waarschijnlijk de hongerdood sterven. Rees stelt nuchter vast: 'In the warped world of the Third Reich, one Nazi even argued that it would be more humane to kill the Jews quickly rather than let them starve' (p. 216).

Nóg cynischer is wellicht het feit dat de Duitsers het werk in de concentratie- en zeker ook de vernietigingskampen, nauwelijks zelf uitvoerden: dat werd over het algemeen gedaan door Oekraïners en de joden zelf. Rees becijfert dat er in Sobibor, waar een groot deel van de Nederlandse joden werd vermoord, slechts een dertigtal SS-ers nodig waren, en iets meer dan honderd voormalige Sovjet-krijgsgevangenen: '...the largest category of people working in the camp were the Jewish Sonderkommandos' (p. 269). Rees maakt ook op zeer heldere wijze inzichtelijk dat de anti-joodse politiek in de eerste fase van de oorlog zeer flexibel was, en dat er tussen mei 1940 en de invasie van de Sovjet-Unie nog geen besluit tot massamoord was genomen: 'The Nazis still clung to the belief that, in the long term, the way to "solve" their "Jewish question" was by expulsion' (p. 179). Het verloop van de oorlog in het Oosten leidde er uiteindelijk toe dat het besluit tot uitroeiing daadwerkelijk werd genomen. David Cesarani volgt een dergelijke argumentatie: 'Ul-

timately, the course of the war rather than decisions within the framework of anti-Jewish policy triggered the descent into a European-wide genocide'.⁴⁰ (p. xxxvi).

Daarbij konden de Nazi's gebruik maken van grote groepen collaborateurs in bezet West-Europa. Dat wordt op heldere wijze beschreven in Philip Morgans *Hitler's Collaborators. Choosing between bad and worse in Nazi-Occupied Western Europe*. Opvallend is daarbij overigens wel, dat belangrijke werken over Nederland ontbreken, zoals die van Hein Klemann, terwijl de auteur wel gebruik maakt van andere voor hem vertaalde Nederlandse studies. Sterk punt is wel, dat ook Morgan het belang benadrukt van de veranderende omstandigheden; er ontstond zagezegd een 'vicieuze cirkel van collaboratie': 'Both sides invested a lot of energy and effort in keeping the circle revolving [...] The war changed in its character and in its dimensions, and, as it did so, that certainty of a German victory waned [...] Collaboration continued, but mutated according to the changing circumstances of war' (p. 234). Morgan, die zich vooral richt op de collaboratie/medewerking van zakenlieden en ambtenaren, wijst op de grote verschillen tussen de verschillende West-Europese landen, die ook weer hun uitwerking hadden op het percentage vermoorde joden. Zoals bekend lag dat in Nederland vele malen hoger dan in België en Frankrijk, laat staan Denemarken.⁴¹

Morgan noemt collaboratie in zijn conclusie 'verslavend'. Collaboratie is in deze context – en in het algemeen – een nogal complexe term. Morgan lijkt er bijvoorbeeld ook de Secretarissen-Generaal mee te bedoelen, die in Nederland nadat de Nederlandse regering in Londen in ballingschap was gegaan het hoogste gezag vormden onder Duitse bezetting. Dat lijkt mij een wat al te boude stelling. Ja, zij werkten samen met de bezetter, wellicht naïef, zeker, maar of het ook daadwerkelijk collaboratie was?⁴² Was er een andere optie? Morgan is geregeld wat al te zwart-wit, en heeft weinig oog voor de complexe situatie waarin zowel het bedrijfsleven⁴³ als de ambtenarij moest opereren.

40 D. Cesarani, *Final solution. The fate of the Jews 1933-1949* (New York 2016) xxxvi.

41 Zie hiervoor: P. Griffioen en R. Zeller, *Jodenvervolgung in Nederland, Frankrijk en België 1940-1945. Overeenkomsten, verschillen, oorzaken* (Amsterdam 2011) en K. Happe, *Veel valse hoop. De Jodenvervolgung in Nederland 1940-1945* (Amsterdam/Antwerpen 2018).

42 Zie voor deze interessante discussie ook: P. Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen onder Duitse bezetting* (Amsterdam 2006).

43 Zie bijvoorbeeld: M. Lak, 'Doing business with the Hun. Dutch business during the German occupation, 1940-1945', in: H.O. Frøland, M. Ingulstad en J. Scherner (red.), *Industrial collaboration in Nazi-occupied Europe. Norway in Context* (Londen 2016) 115-138. Zie verder vooral: H.A.M. Klemann, *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam 2002) en

Morgan presenteert vele voorbeelden van actieve collaboratie in heel West-Europa, en dat doet hij op bepaald overtuigende wijze, daarbij ook steeds de overwegingen en moeilijke omstandigheden in ogen-schouw nemend. Morgan stelt: 'What becomes clear was that, even as the context changed, officials (and governments), after considerable deliberation [...] came to the conclusion that more was to be gained and less was to be lost by continuing to collaborate' (p. 331). De grootste slachtoffers van die houding waren ongetwijfeld de joden. Het is een terugkerende observatie in de boeken die hier besproken zijn en ook de kern van de Tweede Wereldoorlog.

Dit recensie-artikel bespreekt slechts een kleine fractie van de boeken die recent over de Tweede Wereldoorlog zijn verschenen. Deze studies vestigen vooral de aandacht op het fenomeen 'massaal geweld' en vooral de oorzaken en uitwerkingen ervan. Het gaat daarbij niet alleen om 'direct geweld', maar ook om seksueel geweld, bewust veroorzaakte hongersnood en dwangarbeid, die de levens van miljoenen mensen eisten. De meeste van de hier besproken boeken passen daarmee uitstekend in een academische trend die steeds scherper de context en inhoud van dat massale geweld analyseert. Bovendien stellen zij daarnaast steeds de slachtoffers en zeker ook daders centraal, een ontwikkeling die al langer gaande is in de historiografie van de Tweede Wereldoorlog, en die kan alleen maar worden toegejuicht.

Over de auteur

Dr. Martijn Lak (1977) studeerde journalistiek aan de Hogeschool Utrecht en geschiedenis aan de Universiteit Utrecht. In 2011 promoveerde hij aan de Erasmus Universiteit Rotterdam (EUR) op een proefschrift over de Duitse-Nederlandse economische en politieke betrekkingen tussen 1945 en 1957. In 2015 verscheen van dit proefschrift een publiekseditie. Lak doceert European Studies aan The Hague University of Applied Sciences en geschiedenis aan de Erasmus School of History, Culture and Communication. Zijn onderzoek richt zich op de naoorlogse Duits-Nederlandse betrekkingen, moderne Duitse geschiedenis, de Tweede Wereldoorlog en de vroege fase van de Europese integratie. Hij is de auteur van meerdere boeken en schreef hoofdstukken in ver-

J. Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad. De bestrafing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2003).

schillende internationale bundels. Daarnaast publiceert hij regelmatig in internationale- en nationale vakbladen, en is hij *editor-in-chief* van *The Journal of Slavic Military Studies* en *corresponding member* van *The Journal of Military History*.

E-mail: martijnlak@gmail.com

Besproken boeken

- Omer Bartov, *Anatomy of a Genocide. The Life and Death of a Town Called Buczacz* (New York: Simon & Schuster, 2019);
- Patrick Debois, *In Broad Daylight. The Secret Procedures behind the Holocaust by Bullets* (New York: Arcade Publishing, 2018);
- Alex J. Kay en David Stahel (red.), *Mass Violence in Nazi-Occupied Europe* (Bloomington: Indiana University Press, 2018);
- Jean Lopez, Nicolas Aubin, Vincent Bernard en Nicolas Guillerat, *World War II Infographics* (Londen: Thames & Hudson, 2019);
- Devin O. Pendas, Mark Roseman en Richard F. Wetzell (red.), *Beyond the Racial State. Rethinking Nazi Germany* (Cambridge: Cambridge University Press, 2017);
- Philip Morgan, *Hitler's Collaborators. Choosing between Bad and Worse in Nazi-occupied Western Europe* (Oxford: Oxford University Press, 2018);
- Laurence Rees, *The Holocaust. A New History* (Londen: Penguin Books, 2017);
- Felix Römer, *Comrades. The Wehrmacht from Within* (Oxford: Oxford University Press, 2019);
- Brendan Simms, *Hitler. A Global Biography* (New York: Basic Books, 2019)

